

СТИЛІСТИКА

Горбачук Д.

– кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Донбаського державного педагогічного університету

УДК 003.074

ЛІТОПИСНІ ДОГОВОРИ РУСИ З ВІЗАНТІЄЮ ЯК СВІДЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОГО СТИЛЮ

У статті розглядається початковий етап формування офіційно-ділового стилю української мови. На основі аналізу текстів договорів Русі з Візантією робиться висновок про існування в дохристиянську епоху розгалуженої системи ділової комунікації на основі досить високорозвиненої грамотності. Структурна характеристика договорів також свідчить про сформований у IX – X ст.ст. спосіб укладання відповідних документів.

Ключові слова: договори Русі з Візантією, офіційно-діловий стиль, структурна характеристика.

Горбачук Д.

– кандидат филологических наук, доцент кафедры украинского языка и литературы Донбасского государственного педагогического университета

ЛЕТОПИСНЫЕ ДОГОВОРА РУСИ С ВИЗАНТИЕЙ КАК СВИДЕТЕЛЬСТВО ФОРМИРОВАНИЯ ОФИЦИАЛЬНО-ДЕЛОВОГО СТИЛЯ

В статье рассматривается начальный этап формирования официально-делового стиля украинского языка. На основе анализа текстов договоров Руси с Византией делается вывод о существовании в дохристианскую эпоху разветвленной системы деловой коммуникации на основе достаточно высокоразвитой грамотности. Структурная характеристика договоров также свидетельствует о сложившемся в IX – X вв. способе составления соответствующих документов.

Ключевые слова: договоры Руси с Византией, официально-деловой стиль, структурная характеристика.

Gorbachuk D.

– Candidate of Science (Philology), senior lecturer of the department of Ukrainian language and literature of Donbass State Teachers' Training University

CONTRACTS BETWEEN KIEVAN RUS AND BYZANTIUM AS EVIDENCE OF FORMING OFFICIAL STYLE

The article deals with the analysis of the initial stage of formation of official style of Ukrainian language. Based on the analysis of texts of contracts between Kievan Rus and Byzantium concludes that there was extensive system of business communication based on very highly of literacy. Structural characteristics of the contracts also indicates the formation of the way of concluding relevant documents in

Key words: *agreement between Kievan Rus and Byzantium, official business style, structural characteristics.*

Постановка проблеми. З розвитком лінгвістичної науки увага до історії формування комунікативних різновидів мови невідомо зростає. Офіційно-діловий стиль по праву вважають одним з найдавніших. Ділова комунікація сягає своїм корінням IX – X ст.ст., свідченням чому є зокрема перші відомі договори з греками (датовані в Літописі Руському 907, 912, 945, 971 рр.).

У сучасній науково-історичній літературі ці дати міцно закріпились, хоча М. Ю. Брайчевський переконливо доводить, що перші договори (датовані 907 і 911 роками) були частково сфальсифіковані і насправді укладались київським князем Аскольдом у 860 та 874 роках відповідно [3]. У пропонованій статті використовуємо дати договорів, зафіксовані в Літописі Руському [4].

Попри те, що тексти цих договорів дійшли до нас у значно пізніших копіях (оригінали, на жаль, на збереглися), вони викликають великий інтерес у плані характеристики становлення ділового письма дохристиянської епохи. Звідси впливає **актуальність** порушеної в статті теми.

Мета пропонованих студій полягає у визначенні жанрів ділового письма Київської Русі дохристиянської епохи, характеристиці функціональних особливостей ділової комунікації на основі аналізу текстів договорів Русі з греками.

Виклад основного матеріалу. Тексти договорів, зафіксовані в Літописі Руському, являють собою визначні пам'ятки історичного, юридичного, лінгвістичного характеру.

Уже сама наявність цих договорів свідчить про усталену традицію міждержавних (сучасною термінологією – дипломатичних) стосунків. Ця теза підтверджується фразою з літопису: «І жив Олег, мир маючи з усіма землями...» [4, с. 22]. Тобто, мирні договори про торгово-політичні стосунки були досить поширеними у IX – X ст.ст. Відсутність текстів інших угод може бути пояснена декількома причинами:

- ці угоди були менш вагомими (порівняно з Русько-грецькими) у геополітичному плані, тому не привернули уваги літописців;
- угоди з іншими країнами не збереглися або втратили актуальність на момент написання літопису;
- ці угоди могли укладатись в усній формі.

Слід зазначити, «для Давньої Русі на початковому етапі її дипломатичної практики велике значення мали ритуальні церемонії, які закріплювали – часто усні – угоди з партнерами» [1]. Зрештою,

договори з Візантією також підтверджувались клятвою перед богами (про що зазначається в договорі): греки цілували хреста (за християнським звичаєм), русини ж клялися зброєю, Перуном і Велесом (за язичницькою традицією). Фіксація домовленостей на папері є пізнішим етапом міждержавних стосунків.

Однак з часом вага писаного тексту зростає. Якщо договір 907 року фактично фіксує на папері усну клятву, закріплену відповідними ритуалами, то вже в 912 році письмова угода, підкріплена клятвою, набуває особливого значення: «...багато разів насправді прагнули не лише *просто на словах, а на письмі* і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому» (виділення наше – Д. Г.) [4, с. 20]. Пізніше написаний документ взагалі стає в один ряд з церемоніальними атрибутами. У договорі 945 року читаємо: «*Ми ж, [руси], скільки нас охрестилося, клялися [своєю] церквою святого Іллі в соборній церкві і присягальним чесним хрестом, і хартією сею додержуватись усього, що є написано на ній...*» (виділення наше – Д. Г.) [4, с. 29]. Таку ж сакральну-юридичну силу має й документ, підписаний Святославом у 971 році: «Я, Святослав, великий князь руський, як клявся, так і *утверджую цим договором присягу свою...*» (виділення наше – Д. Г.) [4, с. 42].

Правда, такий стан (початковий) дипломатичних стосунків не заперечує функціонування розгалуженої і добре організованої юридично-нормативної системи, інформацію про існування якої також можемо отримати з текстів аналізованих угод.

Укладачі договорів неодноразово апелюють до руських і грецьких законів, що свідчить про наявність закріплених і унормованих правових і звичаєвих норм. В одних випадках юридичні норми обох країн збігаються: «Якщо ж приключиться украсти що-небудь... хай буде він покараний по закону грецькому... і по закону руському» [4, с. 27]; «...якщо ж із нього візьме хто що-небудь чи людину забере в рабство, – хай буде той винуватий по закону руському і грецькому» [4, с. 28]. В інших – покарання відбиває юридично-правову практику Русі: «Якщо ж ударить... нехай дасть п'ять літр срібла по закону руському» [4, с. 20]. До виключно руського права дослідники зараховують передачу майна вбивці найближчому родичу вбитого, якщо злочинець втече і не буде покараний: «якщо ж утече той, що вчинив убивство, і якщо він є імуцим, то ту частину майна його, котра буде його по закону, хай візьме родич убитого...» [4, с. 20].

Пізніше відповідні юридично-правові норми Русі знайшли своє відображення в Руській Правді, однак у IX ст. вони вже, очевидно, існували у звичаєвих правилах і враховувались контрагентами

руських князів при вирішенні юридичних колізій.

Договори містять також згадку про дипломатичне листування як про звичний і обопільно визнаний факт. Причому вже в X ст. міждержавна кореспонденція набуває досить значимого характеру.

Так, згідно з договором 945 року купці і послы до Візантії мусять мати із собою грамоту від князя (замість печатей): «Коли од них, [русів], посилатимуть послів і купців, хай приносять вони *грамоту, де написано так*: «Я послав стільки-то кораблів», і щоб із тих [грамот] узнали й ми, [цесарі], що вони з миром приходять» (виділення наше – Д. Г.) [4, с. 26]. Тобто, правильно написаний і засвідчений документ набуває серйозної юридичної ваги.

Окремі правові колізії можуть вирішуватись без дипломатичної місії – шляхом письмового сповіщення контрагента: «Якщо ж, утікши, прибудуть вони в Русь, а *ми напишемо* про них до князя вашого, то нехай зроблять із ними так, як їм, [власням], угодно» (виділення наше – Д. Г.) [4, с. 26].

Крім того, військова допомога також може бути надана після письмового сповіщення: «Якщо ж зажадає наше цесарство од вас воїв на тих, що нам противляться, то *хай напишуть* до великого князя вашого...» (виділення наше – Д. Г.) [4, с. 29].

Вагомим підтвердженням функціонування в Русі писаних документів є також згадка в договорі 911 року про процедуру успадкування майна померлого на чужині: «Якщо ж [русин] учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно» [4, с. 21]. Отже, для русинів X ст. (особливо для купців) було звичним укладати писані заповіти на підтвердження своєї волі. Можемо зробити припущення про існування й інших жанрів юридично-правової документації. Переконливих доказів цьому твердженню не знайдено, але важко уявити високорозвинену державу, в якій функціонують лише окремі форми ділової писемної комунікації.

Вищенаведені факти, а також спорадичні згадки іноземних мандрівників про існування давньоруської писемності задовго до Володимира, переконливо свідчать про «добре усталене діловодство на базі досить високорозвиненої грамотності» [2, с. 8]

Тобто можемо говорити про наявність князівської канцелярії, дипломатичної служби, торговельної організації, які активно розвивали ділову писемність: офіційні юридичні акти, міждержавні і торгові угоди, приватно-канцелярські документи, офіційне листування тощо.

Не менш важливим у плані становлення офіційно-ділового стилю є структурний і текстологічний аналіз самих договорів.

Перш за все впадає в око чітка структурна організація текстів

договорів. Так, наприклад, договір 907 року у змістовому плані чітко ділиться на три частини. Перша частина присвячена описові контрибуції, яку отримує Олег за перемогу у війні. У другій частині висувуються вимоги до греків щодо утримання руських послів і купців. Третя частина – обов'язки руської сторони, які висувують греки: обмеження щодо утримання (тільки тих, що прийшли для купівлі), місце проживання, порядок отримання місячини тощо. Простота і ясність синтаксичної структури мови цього договору вказують на значний вплив усного мовлення на писаний текст (у пізніших договорах синтаксис більш ускладнений).

Текст цього договору введено до літопису не повністю: складається враження, що літописець одні частини оригінального договору цитує дослівно, а інші подає у довільному переказі. Так, у літописі відсутні вступна і заключна частини договору (які є обов'язковими в інших договорах Русі з греками), хоча інформація про тих, хто укладав договір (властива преамбулі), і спосіб підтвердження клятвою (характерні для заключної частини) передані в літописі досить повно. Отже, оригінальний текст, на який спирався літописець, містив ці структурні елементи.

Договір 911 року дослідники вважають доповненням до попереднього (або його юридично-правовим продовженням): у преамбулі зазначаються причини укладання цієї угоди: «для збереження і засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю» [4, с. 20]. Сама ж угода присвячена врегулюванню кримінально-правових стосунків між греками і русинами (очевидно, це пов'язано з розбіжностями в правових нормах двох держав). Змістова частина договору починається словами: «А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимось так...» [4, с. 20], а сам текст регламентує покарання за відповідні злочини: «якщо хто уб'є; якщо ударить мечем або поб'є; вчинить грабіж; якщо украдений буде челядин...» [4, с. 20–21].

Дещо випадає із зазначеного юридичного контексту стаття угоди, згідно з якою руські люди за бажанням («своєю волею») отримують дозвіл найматись до грецького цесаря «на війну». Включення цього пункту в кримінально-правові домовленості можемо вважати перемогою грецької середньовічної дипломатії. По-перше, у жодному з договорів не йдеться про допомогу з боку Візантії. По-друге, військова взаємодія (а точніше, допомога з боку Русі) знайшла продовження у подальшому. Якщо в договорі 907 року про допомогу в разі війни з третіми країнами взагалі не йдеться, то договір 911 року не забороняє русинам брати участь у війні на боці візантійського цесаря, а згідно з договором 945 року дружба між греками і Руссю настільки міцна, що в разі потреби князь

зобов'язується надіслати грекам необхідний військовий контингент: «Якщо ж зажадає наше цесарство од вас воїв на тих, що нам противляться, то хай напишуть до великого князя вашого і він пошле нам [стільки], скільки ми хочемо» [4, с. 29]. Святослав у 971 році підтвердив зобов'язання щодо військової допомоги: «А якщо інший хто-небудь замислить на землю вашу, та я буду противником йому і буду битися з ним» [4, с. 42].

Своєрідний спосіб написання договору, що справляє враження нерозчленованого тексту, водночас не стирає граней між обов'язковими структурними елементами цієї угоди і між главами її змістової частини. Преамбула, в якій зазначаються учасники укладання угоди з обох сторін, починається словами «Равно другаго свещания...» [5]. Ця фраза викликає дискусії серед дослідників щодо її тлумачення, однак її наявність у трьох з чотирьох аналізованих нами документах свідчить про її формальний характер: така формула, очевидно, була обов'язковою при укладанні двосторонніх угод. До формальних кліше можна зарахувати також фразу «По първому убо слову...» [5].

Змістова частина також чітко виділяється лексично: «Глави [угоди], які ми взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі» [4, с. 20]. Кожна стаття угоди починається підрядним сполучником *аще*, який можна розглядати як лексичний маркер початку нової статті. Водночас, у цьому договорі наявні, так би мовити, «заголовки» статей: «А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так; Про русів, що служать у Греках у християнського царя; Про полонення русами» [4, с. 21]; «О различных ходящихъ во Греки и удолжающихъ» [5]. Початок більшості статей має лексичний маркер «Про це (О семь)».

Заклучна частина також відокремлюється лексично. Вона починається словами «На підтвердження ж і непорушність миру...» [4, с. 21] і містить опис клятви, яку дають обидві сторони, котрі підписали угоду.

Найбільш повним і детальним дослідники вважають договір 945 року. Структурно він також ділиться на три частини: преамбулу, основну частину, заключну частину. У преамбулі зазначаються учасники угоди, причини її укладання («обновити давній мир» [4, с. 26]), запевнення в непорушності угоди «на всі літа, допоки сонце сяє і весь світ стоїть» [4, с. 26], покарання тим, хто «намислить розладнати цю дружбу» [4, с. 26].

Заклучна частина традиційно фіксує клятви обох сторін щодо додержання умов договору.

Основна частина договору чітко структурована. Окремі статті починаються назвами («Про Корсунську сторону; про це»), однак у

більшості випадків такі лексичні маркери відсутні.

Своєрідним жанровим різновидом ділової міждержавної комунікації можна вважати договір Святослава 971 року. Структурно він не відрізняється від попередніх: складається з преамбули, основної і заключної частин, що свідчить про вже усталені традиції написання відповідних документів.

У преамбулі зазначаються учасники (свідки) укладання угоди, а в заключній частині – клятва щодо дотримання цієї угоди. Водночас, привертає увагу форма написання тексту договору: зміст викладений від першої особи (від імені Святослава) і містить ніби обіцянку Великого Князя не замишляти у подальшому зла проти грецької сторони.

Очевидно, такий характер одноосібних зобов'язань пов'язаний з історично-політичними умовами укладання договору: згідно з історичними джерелами Святослав зазнав поразки від греків під Доростолом, що й спонукало його до підписання цієї угоди. Тому і з'являється такий, стандартний за формальними ознаками, але значно відмінний за змістом зразок офіційно-ділового стилю дохристиянської доби.

Як уже зазначалось, тексти угод структуровані, що свідчить про вироблення основних вимог ділового письма. У текстах чітких формальних маркерів їхніх частин ще немає, але можемо говорити про зародження формул-штампів, характерних для ділового стилю.

Так, три з чотирьох договорів починаються словами «Равно другаго свещания...» [5]. Статті (глави) найбільш змістовних договорів (911 і 945 років) мають так звані «заголовки» («А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так; Про русів, що служать у Греках у християнського царя; Про полонення русами» [4, с. 21]; «О различных ходящихъ во Греки и должающихъ» [5]; «Про Корсуньську сторону» [4, с. 28]), або спрощений варіант лексичного відокремлення одної статті угоди від іншої (*про це*).

У синтаксисі переважають конструкції з умовно-часовою взаємозалежністю, які відповідають вимогам офіційного текстотворення. У морфології привертає увагу майже повна відсутність простих форм минулого часу. Натомість превалює наказовий спосіб, утворений поєднаннями форм теперішнього-майбутнього часу дієслова з часткою да: да клене[т]сА, да оумреть, да вдасть, да не взищеть, да возме[т], да примуть, да витають [5] і под. Такі граматичні риси, зазначає В. М. Русанівський, «є свідченням не структури мови, а функціональним призначенням текстів» [6, с. 40]. Слід зазначити, що аналогічну граматичну структуру має і Руська Правда – звід законів XI – XII ст.ст., – що може бути свідченням формування ще в IX ст. основ ділового

письма.

Досить регламентованими, на наш погляд, були вимоги щодо оформлення окремих елементів міждержавних угод. Так, у вступній частині (преамбулі) обов'язково зазначались імена тих, хто бере участь у його укладанні (текст договору 907 року такої частини не містить, але літописець зазначає учасників угоди), причини написання угоди. Заключна частина не має чітких формул-кліше, однак тут описується клятва, яка підтверджує правдивість і непорушність записаних домовленостей.

Ділова мова вже давньоруської епохи уникала поетичних зворотів, оскільки підкорялась вимогам чіткої передачі інформації. Однак у преамбулі аналізованих нами договорів потрапляють елементи поезики, покликані, на наш погляд, підкреслити вагомість підписуваних слів: «дружимо один з одним від усієї душі і призволення [4, с. 20]; зберегти... на подальші літа і назавжди дружбу неминливу й бездоганну [4, с. 20]; обновити давній мир, розладнаний од багатьох літ ворожнелюбцем-дияволом [4, с. 26]; учинити дружбу... на всі літа, допоки сонце сяє і весь світ стоїть [4, с. 26]; хай будуть вони рабами і в цей вік і в будучий» [4, с. 26].

Висновки. Здійснений нами аналіз текстів договорів Русі з греками переконує в тому, що в IX – X ст.ст. в Київській Русі вже були сформовані не лише основи писемності, а й існували жанрово-функціональні різновиди ділового письма. У Русі вже в дохристиянську епоху існувала розгалужена система писаних текстів ділового призначення (заповіти, акти, торгові і дипломатичні угоди, листи), яка мала чітку структурну організацію і стандартні засоби вираження.

Література

1. Бибиков М. В. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. [Электронный ресурс] / М. В. Бибиков // Древняя Русь. – № 1 (19), март 2005 г. – Режим доступа : <http://www.portal-slovo.ru/philology/37498.php>
2. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. – 2-ге вид. / Михайло Брайчевський. – Київ : Видавничий дім “КМ Академія”, 2002. – 154 с.
3. Брайчевський М. Ю. О первых договорах Руси с греками / М. Ю. Брайчевський // Советский ежегодник международного права (1978). – М. : Наука, 1980. – С. 264–284.
4. Літопис руський: за іпатським списком ; пер. з давньорус. Л. Є. Махновця ; відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI + 591 с.
5. Повесть временных лет : эл. издание ПВЛ Дона Островски по 6-и спискам и 4-м изданиям [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://ksana-k.narod.ru/kodex/r-pvl.html>
6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови : підручник / В. М. Русанівський. – К. : АртЕк, 2001. – 392 с.